

**ECOCIDE: A FUTURE ‘NEW’ CRIME IN THE MANDATE OF THE INTERNATIONAL
CRIMINAL CODE: REALITY OR PHANTASY?**

Olga Kosevaliska

Associate Professor, Faculty of Law, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia
olga.kosevaliska@ugd.edu.mk

Lazar Nanev

Associate Professor, Faculty of Law, Goce Delcev University, Stip, North Macedonia
lazar.nanev@ugd.edu.mk

Ivona Naneva Zimoska

PhD Candidate, Universidad Carlos III de Madrid
ivona.naneva@gamil.com

Abstract

Ecocide is a term used to describe serious or wide-spread or long-lasting destruction or damage of the natural environment or other forms of environmental degradation. The concept of ecocide has been very actual for several decades. However, there has been growing momentum in recent years to establish ecocide as an international crime under the mandate of the International Criminal Court (ICC). The ICC is a court of last resort that prosecutes individuals for the most serious crimes of concern to the international community, including war crimes, war aggression, crimes against humanity, and genocide. In December 2021, a group of experts proposed a definition of ecocide to the ICC, which could serve as the basis for establishing ecocide as an international crime. The definition proposed is: "Unlawful or wanton acts committed with knowledge that there is a substantial likelihood of severe and either widespread or long-term damage to the environment being caused by those acts." If ecocide were to be established as an international crime, it would allow for individuals, or legal entities, and even states to be held accountable for their actions that cause significant harm to the environment. This would be a significant step forward in protecting the planet and ensuring that those responsible for environmental destruction are held accountable for their actions. The purpose of this paper will be to research the idea of ecocide as a new crime and to give a short preview of this “new” crime in the Macedonian criminal code.

Keywords: ecocide, crime, International criminal code, environmental law.

ЕКОЦИД: „НОВОТО“ ИДНО КРИВИЧНО ДЕЛО ВО МАНДАТ НА МЕЃУНАРОДНИОТ КРИВИЧЕН СУД: РЕАЛНОСТ ИЛИ ФАНТАЗИЈА?

Олга Кошевалиска

Вонреден проф. Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Северна Македонија
olga.kosevaliska@ugd.edu.mk

Лазар Нанев

Насловен вон. Правен факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип, Северна Македонија
lazar.nanev@ugd.edu.mk

Ивона Нанева Зимоска

Ивона Нанева Зимоски, докторанд на Universidad Carlos III de Madrid
ivona.naneva@gamil.com

Апстракт

Екоцид е меѓународно усвоен термин кој се користи за назив на кривично дело кое опфаќа сериозна или широкораспространета или долготрајна штета на животната средина или други форми на деградација на животната средина. Иако концептот екоцид постои веќе неколку децении, сепак, во последниве години се зголемува динамиката за утврдување на екоцидот како меѓународно кривично дело под мандатот на Меѓународниот кривичен суд (МКС). МКС е суд во последна инстанца кој гони поединци за најтешките злосторства што ја интересираат меѓународната заедница, вклучувајќи воени злосторства, воена агресија, злосторства против човештвото и геноцид. Во декември 2021 година, група експерти му предложија на МКС дефиниција за екоцид, што може да послужи како основа за утврдување на екоцидот како меѓународно кривично дело. Предложената дефиниција е: „Незаконски или ненамерни дејствија извршени со сознание дека постои значителна веројатност за тешка и широка или долгорочна штета на животната средина“. Доколку екоцидот се утврди како меѓународно кривично дело, тоа ќе им овозможи на поединците, правните лица, па дури и на државите да одговараат за своите постапки кои предизвикуваат значителна штета на животната средина. Ова би бил значаен чекор напред во заштитата на планетата и обезбедувањето дека одговорните за уништување на животната средина ќе бидат повикани на одговорност за своите постапки. Целта на овој труд ќе биде да ја истражи идејата за екоцидот како ново кривично дело и да даде краток преглед на ова „ново“ кривично дело во македонскиот кривичен законик.

Клучни зборови: екоцид, кривично дело, меѓународен кривичен суд, право за животна средина.

Вовед на еколошки криминал

Еколошки криминал ги инкриминира активностите со кои се прекршуваат законските одредби релевантни за животна средина и предизвикуваат значителна штета или ризик за животната средина, здравјето на луѓето или и двете.³⁷⁶ Последиците од еколошкиот криминал ги согледуваме во деструкцијата на природата и животната средина. Ова влијание се манифестира во зголемување на нивото на загадување и деградација на живиот свет, како и намалување на биолошката разновидност, што доведува до нарушување на еколошката рамнотежа. Еколошкиот криминал е

³⁷⁶ ЕВРОПОЛ – Еколошки криминал – достапно на <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/environmental-crime> (последен пристап на 20.05.2023).

еден од приоритетите на ЕУ во борбата против сериозниот и организиранiot криминал како дел од ЕМПАСТ 2022-2025.³⁷⁷

Согласно мандатот на ЕВРОПОЛ, овие кривични дела можат да вклучуваат, но не се ограничени на:

- неправилно собирање, транспорт, обновување или отстранување на отпадот;
- незаконско работење на постројка во која се врши опасна активност или во која се складираат опасни материи или препарати;
- убивање, уништување, поседување или трговија на заштитени диви животни или растителни видови;
- производство, увоз, извоз, маркетинг или употреба на супстанции кои ја осиромашуваат озонската обвивка.

Штетата што ја предизвикуваат еколошките кривични дела на екосистемите и на животната средина го зголемуваат ризикот од болести, можат да имаат за последица еколошка катастрофа но и неповратни климатски промени, контаминација на синцирот на исхрана, намален животен век или смрт на човечките суштества.³⁷⁸

Последнава декада се поинтензивна е глобалната општествена реакција која на интернационално ниво бара во најкус можен рок да се иницира постапка за ново формирање на тешките кривични дела против животната средина, така што овие дела би се кооптирале во членот 7 од Римскиот статут, насловен како „Злосторства против човечноста“.

Некои автори го споредуваат екоцидот и со геноцид, наоѓајќи сличности со последиците меѓу овие две злосторства. Имено, екоцидот може да се смета за метод на геноцид кога уништувањето на екосистемите на една географска област суштински го загрозува постоењето на општествената група на таа географска област.³⁷⁹ Но, многумина се запрашуваат дали животната средина ќе се најде како „жртва“ во кривичните дела пред Меѓународниот кривичен суд (понатаму во текстот МКС). Последново е веќе и логично затоа што која друга опасност е толку безгранична и широко распространета и може да влијае на животот на луѓето на целата планета.³⁸⁰

Една од најгласните лобистки во корист на криминализирање на екоцидот беше Поли Хигинс,³⁸¹ адвокат, лобист за животна средина и коосновач на кампањата „Стоп за екоцид“.³⁸² Експертскиот панел „Stop Ecocide“ го дефинира екоцидот како: „Незаконски или ненамерни дејствија извршени со знаење дека постои значителна веројатност за тешка, или широко распространета или долгорочна штета на животната средина, предизвикана од тие дела.“

Оваа формулација е намерно усвоена и адаптирана од дефинициите на постоечките меѓународни злосторства, вклучувајќи ги злосторствата против човештвото и воените злосторства. Конкретно, предложеното злосторство се проширува и се надоврзува на воено злосторство веќе забрането во статутот на МКС – со кој се забранува „широка, долгорочна и тешка штета“ на животната средина – притоа применувајќи го на злосторства извршени надвор од контекстот на конфликт, односно војна. За ова повеќе, подолу во овој труд.

³⁷⁷ ЕМПАСТ - European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats, достапна на <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/eu-policy-cycle-empact> (последен пристап на 20.05.2023).

³⁷⁸ Михајлов, М., Мисоски, Б., Михајлова – Стратилати, Е. (2021): Компаративна анализа на стратегии за еколошки криминал, ЦПИА.

³⁷⁹ Camila Misko Moribe et. All. (2023): Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity, Journal of International Criminal Law, Vol 3, стр.28.

³⁸⁰ Така и Camila Misko Moribe et. All. (2023): Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity, Journal of International Criminal Law, Vol 3, стр.29.

³⁸¹ Поли Хигинс (1968-2019), адвокатка од Лондон - <https://pollyhiggins.com/> .

³⁸² Официјален веб сајт <https://www.stopecocide.earth/> .

Поим за екоцид

Терминот екоцид [ecocide, еко и cide – деструкција, уништување] за првпат бил употребен во 1970 година од страна на професорот Arthur W. Galston,³⁸³ на Конференцијата за војна и национална одговорност во Вашингтон,³⁸⁴ притоа со него означувајќи различни дејства на опустошување и уништување кои имаат заедничко тоа што тие имаат за цел да ја оштетат или уништат екологијата на географските области на штета на човечкиот живот, животинскиот свет и растителниот свет.³⁸⁵

Галстон, ги поврзал геноцидот и екоцидот, бидејќи уништувањето на животната средина може да има геноцидни резултати, мислејќи на уништување на општествените групи и животната средина во која што живеат.³⁸⁶ Но да напоменеме дека екоцидот, сепак, во тоа време сè уште се сметал како дел од воени злосторства извршени во време на војна и тоа со конкретната намера на уништување на животната средина, како што биле војната во Виетнам, Камбоџа и Лаос каде е користено хемиско оружје и е нанесена непоправлива штета на животната средина.

Новите пристапи кон екоцидот се разликуваат токму во ова, не е потребно уништувањето на животната средина да е направено само во војна, затоа што тоа воопшто не претставува конститутивен елемент на инкриминацијата, напротив, екоцидот веќе најчесто настанува како резултат на економска активност.

Па така, предложеното кривично дело, по дефиницијата која веќе ја наведовме од Поли Хигинс и панелот „Стоп екоцид“, ја проширува можноста за кривично гонење за еколошка штета надвор од контекстот на војната, теоретски овозможувајќи им на поединците да бидат кривично гонети за штети како што се штетата во океаните преку истекување на нафта, уништување на шумите, контаминација на земјиште и загадување на воздухот и сл.

Заштита на животната средина и природата во кривично правен контекст согласно македонското законодавство

Заштитата и унапредувањето на животната средина и на природата претставува една од темелните вредности на уставниот поредок на нашата држава.³⁸⁷ Уште повеќе правото на здрава животна средина е едно од основните човекови права гарантирани со Уставот на РСМ и тоа како: *Секој човек има право на здрава животна средина. Секој е должен да ја унапредува и штити животната средина и природата. Републиката обезбедува услови за остварување на правото на граѓаните на здрава животна средина.*³⁸⁸ Во членот 56 од Уставот на РСМ, пак, стои: „Сите природни богатства на Републиката, растителниот и животинскиот свет, добрата во општа употреба, како и предметите и објектите од особено културно и историско значење определени со закон се добра од општ интерес за Републиката и уживаат посебна заштита.“

Правото на здрава животна средина, како основно човеково право е заштитено односно гарантирано и со Кривичниот Законик на РСМ,³⁸⁹ во дваесет и второто поглавје, од чл.218 до чл.234,

³⁸³ Идеата за овој термин потекнува од користењето на Agent Orange, токсичен хербицид, кој се користел во Виетнамската Војна.

³⁸⁴ New York Times, Ecocide in Indochina, 26 February 1970.

³⁸⁵ John H.E. Fried, War by Ecocide (1972).

³⁸⁶ Palarczyk, D. Ecocide Before the International Criminal Court: Simplicity is Better Than an Elaborate Embellishment. *Crim Law Forum* 34, 147–207 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10609-023-09453-z>

³⁸⁷ Види чл.8 од Уставот на РСМ, достапно на <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSRM.pdf>, последен пристап на 26.09.2021.

³⁸⁸ Член 43 од Уставот на РСМ, достапно на <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSRM.pdf>

³⁸⁹ Кривичен законик („Сл. весник на РМ“ бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015, 97/2017 и 248/2018). Одлуки на Уставниот суд на Република Македонија: У. бр. 220/2000 од 30 мај 2001 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 48/2001; У. бр. 210/2001 од 6 февруари 2002 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 16/2002; У. бр. 206/2003 од 9 јуни 2004 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 40/2004; У. бр. 228/2005

но и со инкриминации во останатите поглавја на КЗ кои со својот објект на заштита, директно или индиректно, задираат во заштитата на животната средина. Такви се на пример кривичните дела кражба (шумска) од чл. 235 ст. 3 и 4, бесправно градење од чл. 244-а, Предизвикување општа опасност од чл. 288, Оштетување на брани од чл.293, Неовластено производство и промет со општоопасни материи од чл. 295, Неучество во отстранување општа опасност од чл. 296 од КЗ на РСМ и сл. Освен кривично правната заштита која се остварува преку примената на КЗ, заштитата на животната средина е гарантирана и со примената на казнените или прекршочните одредби од посебните закони кои ја регулираат оваа област³⁹⁰ како и од меѓународните договори ратификувани во согласност со закон. На овој начин освен животната средина и природата се штитат и здравјето на луѓето, воздухот и атмосферата, водите, шумите, рудниците, животинскиот и растителниот свет, нуклеарната безбедност, заштита од отровни и опасни материи итн.

Важноста на законодавецот да ја заштити животната средина и природата се гледа и по значителниот број на законски интервенции, измени и дополнувања кои се однесуваат на дваесет и второто поглавје. Имено, од 2004 година до денес има вкупно 26 измени и дополнување на КЗ од кои во 10 наврати³⁹¹ има интервенции во смисла на заострување на казнена политика, нови инкриминации, измена и унапредување на постоечките инкриминации, а се со цел заштитата на животната средина да ги следи европските и светските трендови и да го имплементира релевантното меѓународно право ратификувано во согласност со закон. Последните предлог измени на КЗ³⁹² кои се во тек и се во законодавна процедура, предвидуваат големи измени на поглавјето за кривични дела против животната средина и природата и тоа од воведување на нови инкриминации (како екоцид) па преку измена и дополнување на постоечките диспозиции на кривичните дела па сè до поострување на казните за постоечките инкриминации.

Ваквите измени се резултат на Директивата 2008/99/ЕС за заштита на животната средина со закон, која е главниот европски инструмент за заштита животната средина преку кривичното право.³⁹³

од 5 април 2006 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 50/2006 и У. бр. 169/2016 од 16 ноември 2017 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 170/2017, понатаму во текстот како КЗ на РСМ.

³⁹⁰ Види Закон за животна средина (“Сл. Весник на РМ“ бр. 53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 44/15, 129/15, 192/15, 39/16 и 99/18); Закон за квалитет на амбиентниот воздух (“Сл. Весник на РМ“ бр. 67/04, 92/07, 35/10, 47/11, 163/13, 100/12); Закон за заштита на природата (“Сл. Весник на РМ“ бр. 67/04, 14/06, 84/07, 35/10, 47/11, 148/11, 59/12, 13/13, 163/13); Закон за заштита од бучава во животна средина (“Сл. Весник на РМ“ бр. 79/07, 163/13); Закон за управување со отпад (“Сл. Весник на РМ“ бр. 68/04, 71/04, 107/07, 102/08, 134/08, 09/11, 123/12, 147/13, 163/13); Закон за батерии и акумулатори и отпадни батерии и акумулатори (“Сл. Весник на РМ“ бр. 140/10, 47/11, 148/11, 39/12, 163/13);- Закон за управување со пакување и отпад од пакување (“Сл. Весник на РМ“ бр. 161/09, 17/11, 47/11, 136/11, 6/12, 163/13); Закон за управување со електрична и електронска опрема (“Сл. Весник на РМ“ бр. 6/12, 163/13); Закон за водите (“Сл. Весник на РМ“ бр. 87/08, 6/09, 161/09, 83/10, 51/11, 44/12, 23/13, 163/12); Закон за хемикалии (Сл. Весник на РМ бр.113/07); и др.

³⁹¹ Закони за измени и дополнувања на Кривичниот законик, Сл. весник бр.19/2004, 139/2008, 114/2009, 166/2012, 55/2013, 27/2014, 115/2014, 160/2014, 226/2015 и 248/2018.

³⁹² Последни предлог измени на КЗ од МП од јули 2021г. и измени од изолационите сесии во Велес на 30/09-2/10/2021 и во Скопје на 7/12/2021 и на 28/04/2022.

³⁹³ Во Директивата се бара криминализација на незаконско однесување што предизвикува или најверојатно ќе предизвика штета врз животната средина или на флората и фауната, или смрт или сериозна повреда на поединци. Овој инструмент за правно дејствување се појавил како одговор на зголемените еколошки прекршоци и големите негативни влијанија од нив, кои освен врз животната средина, често имаат и големо економско (даноци и приходи) и социјално влијание (здравје, загуби на работни места, благосостојба). Главната цел на Директивата е да се подобри заштитата на животната средина со намалување на криминалот во животната средина преку воспоставување на правна рамка за овој тип на криминал. Конкретно, директивата се однесува на следните постапки/активности што може да предизвикаат незаконско однесување што предизвикува или најверојатно ќе предизвика смрт или сериозна повреда на кое било лице или значителна штета на квалитетот на воздухот, квалитетот на почвата или квалитетот на водата, или на животните или

Со оглед на фактот дека во поглавјето „Кривични дела против животната средина“ се запрети казни во распон од парична казна до максималната казна затвор која може да биде изречена согласно КЗ на РСМ, можеме да заклучиме дека станува збор за кривични дела кои спаѓаат во групата на среден до тежок криминалитет. За ова поглавје е изразита констатацијата дека законодавецот оставил многу простор за индивидуализација на казната и нејзино прилагодување како кон сторителот/лите на кривичните дела, така и спрема последиците од самото кривично дело, затоа што е оставен голем „распон“ помеѓу минималната и максималната казна која може да се изрече за одредено кривично дело. Но настрана од тоа што законодавецот го предвидел кога имал за цел да се предвиди висока и неприкосновена заштита на животната средина, судовите „механички“ изрекуваат условни осуди за ваквите кривични дела, а со тоа ниту ја задоволуваат правдата ниту пак ја имаат предвид генералната и специјалната превенција и конечно со ваквата судска пракса не се оди во прилог на се` поголемата потреба од репресија за заштита на животната средина.

Во однос на објектот на заштита, кривичните дела против животната средина и природата се инкриминации со кои во прв план се гарантира основното човеково право на здрава животна средина. Поимот животна средина (почва, воздух, вода) е дефиниран детално со Законот за животна средина,³⁹⁴ но одредени сегменти од животната средина се подетално дефинирани и со други закони како на пример воздухот - со Законот за квалитет на амбиенталниот воздух, водите – со Законот за води и сл. Посредно, со овие инкриминации се штити и здравјето на луѓето. Последново затоа што со штетната последица од кривичните дела против животната средина и природата може да се наштети и да се загрози и животната средина но и индиректно со тоа се загрозува здравјето на луѓето.

Правна природа на еколошките кривични дела

По својата природа, еколошките казнени дела влегуваат во редот на општоопасни дела што упатува на извори на однапред неопределена опасност. Клучно значење за овие *дела на загрозување* има поимот за опасност. Во овие дела, опасноста најчесто се дефинира како поблиска или подалечна можност од настапување на последица во вид на повреда.

Ваквата опасност може понатаму да ја докласифицираме како (1) ако се работи за поблиска можност од настапување на штетната последица или т.н. кривични дела на *конкретно загрозување*, за чие што постоење е карактеристично што мора да дојде до предизвикување на штетната последица, што значи дека последицата од делото, често, е *конкретна опасност* за животот или здравјето на луѓето или животинскиот или растителниот свет или нивните живеалишта Конкретното загрозување е елемент кој судот мора секогаш да го утврди и тоа како создавање на реална конкретна опасност која е блиска можност за настанување на повредата.³⁹⁵ (2) Ако се работи за создавање на состојба што сама по себе е опасна и по правило, редовно е причина за повреда, зборуваме за дела на *апстрактно загрозување*.

Ваквите дела се дефинирани како апстрактно загрозување во однос на животот и здравјето на луѓето или животинскиот или растителниот свет, но со конкретна последица во однос на средината.³⁹⁶ Кај апстрактното загрозување, опасноста не е обележје на кривичното дело, туку законски мотив на инкриминарањето или причина поради која законодавецот одредено поведение го определил како кривично дело.³⁹⁷ Опасноста овде се претпоставува и не мора да се докажува.

растенијата. Михајлов, М., Мисоски, Б., Михајлова – Стратилати, Е. (2021): Компаративна анализа на стратегии за еколошки криминал, ЦПИА.

³⁹⁴ Закон за животна средина (Сл. весник на РМ бр .53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 42/14 , 129/15, 192/15, 39/16 и 99/18), понатаму во текстот како Закон за животна средина.

³⁹⁵ Камбовски, Владо (2006): Казнено право (општ дел), Матица, стр.277.

³⁹⁶ Камбовски, Владо (2006): Казнено право (општ дел), Матица, стр.878.

³⁹⁷ Марјановиќ, Ѓорге, Каневчев, Методија (2010), Македонско кривично право (општ дел), Просветно дело, стр.130.

Така на пример кај кривичното дело „Неовластено прибавување и располагање со нуклеарни материи“ од чл. 231 ст. 2 од КЗ на РСМ, за чие постоење е доволно да се утврди дека сторителот презел некое од дејствијата содржани во законското битие на делото.

Како дејствие на извршување на кривичните дела против животната средина и природата, во општата одредба за начинот на сторување на казненото дело изречно е определено дека делото може да се изврши со сторување или несторување.³⁹⁸ Кривичното дело може да биде извршено со несторување само кога сторителот го пропуштил сторувањето што бил правно должен да го изврши, а пропуштањето има еднакво значење како предизвикувањето на последицата на делото со сторување.

Како место на извршување на кривичното дело се зема како местото каде што сторителот работел или бил должен да работи без оглед каде настапила последицата.³⁹⁹ За некои од инкриминациите во глава дваесет и втора, местото на извршување игра клучна улога, а некаде и квалифакторна улога. Такви се примерите со кривичните дела „Предизвикување на шумски пожар“ од чл. 227, кога пожарот е предизвикан во заштитена шума, национален парк или шума со специјална намена, потоа „Незаконит лов“ од чл. 228 доколку незаконитиот лов е извршен на забрането ловиште и сл.

Екоцид како идно ново кривично дело во македонскиот кривичен законик

Во бројните анализи, научни трудови, законодавства и сл. кои беа анализирани за целта на овој труд, како усвоена дефиниција за екоцидот најчесто ја среќаваме следнава: Противправно и (или) умислено дејствие сторено со знаење дека со таквото дејствие има основана веројатност за значителна или широко распространета или долгорочна штета на животната средина. Во предлог измените на КЗ на РСМ, законската инкриминација која е предложена е следнава:

Тој што спротивно на прописите, со намера да предизвика штета на животната средина, ќе преземе дејствие или ќе пропушти да преземе дејствие поради кое ќе настане сериозна или широкораспространета или долготрајна штета на животната средина, ќе се казни со казна затвор од најмалку 10 години или со доживотен затвор.⁴⁰⁰

На мислење сме дека новата инкриминација е сосема коректна и ги опфаќа дејствата кои би резултирале со сериозна штета за животната средина.

Мандат и надлежност на МКС во генерални црти

Статутот за создавање на Судот беше усвоен на меѓународна дипломатска конференција во Рим на 17 јули 1998 година. По интензивните преговори⁴⁰¹, 120 земји гласаа за усвојување на договорот. Сто триесет и девет држави го потпишаа договорот од средината на 2004 година. Шеесет и шест земји - шест повеќе од прагот потребен за воспоставување на судот - го ратификуваа договорот на 11 април 2002 година. Со ова е определена временската надлежност на МКС, која започна на 1 јули 2002 година. Од 8 јули 2004 година, деведесет и четири земји го ратификуваа договорот за МКС. Со тоа, секоја држава членка се обврзува да донесе закони кои утврдуваат како државата ќе ги спроведува своите обврски согласно Римскиот статут,⁴⁰² па следствено доколку се прошири мандатот на МКС за екоцид, сите држави членки би требало да ја внесат оваа инкриминација во своите законодавства. Статутот на МКС е резултат на повеќедецениска работа на

³⁹⁸ Член 29 од КЗ на РСМ. Види и Камбовски, Владо (2006): Казнено право (општ дел), Матица, стр.259, исто и Марјановиќ, Ѓорѓе, Каневчев, Методија, (2010): Македонско кривично право (општ дел), Просветно дело, стр.119.

³⁹⁹ Член 30 од КЗ на РСМ.

⁴⁰⁰ Предлог член 288 од Последни предлог измени на КЗ од МП од јули 2021г. и измени од изолационите сесии во Велес на 30/09-2/10/2021 и во Скопје на 7/12/2021 и на 28/04/2022.

⁴⁰¹ Kirsch Ph., Holmes, J., T., The Rome Conference on an International Criminal Court: The Negotiating Process, The American Journal of International Law, Vol. 93, No. 1, American Society of International Law, pg.2-12, 1999.

⁴⁰² Види на <https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/africa/icc0904/2.htm> (последен пристап на 20.09.2020).

Комисијата за меѓународно право на ОН за основање на Постојан меѓународен кривичен суд и за донесување на Кодекс на меѓународни злосторства, односно Меѓународен кривичен законик.

За Меѓународниот кривичен суд да може ефикасно да функционира, неговите држави членки треба да го вклучат Римскиот статут во нивните соодветни домашни правни системи - процес познат како имплементација. Процесот на имплементација служи за две цели. Прво, донесувањето на националното законодавство за спроведување ги овластува државите членки да ја исполнат својата обврска согласно Статутот на МКС „да обезбедат достапни процедури според нивното национално законодавство за сите форми на соработка“ и понатаму, обврска за „целосна соработка со Судот во истрагата и гонењето на кривичните дела“ во рамките на неговата јурисдикција. МКС е суд на последна инстанца. Со други зборови, врз основа на комплементарност, принципот што го регулира односот на Судот со националните судови, јурисдикцијата на МКС се активира само доколку националните судови на соодветната држава не сакаат или не се во можност да истражат или да гонат. Спроведување на одредбите на Римскиот статут, следствено, им дозволува на државите членки да вршат примарна надлежност над кривичните дела на МКС, исполнувајќи го на тој начин принципот на комплементарност⁴⁰³. Така, за да можат државите соодветно да ја извршуваат својата двојна улога предвидена со Римскиот статут, тие треба да донесат закон за спроведување на Римскиот статут, во однос на кривичните дела и соработката, во нивните национални правни поредоци.

Сумирано, **Меѓународниот кривичен суд**, со седиште во Хаг – Холандија е основан како постојан трибунал пред кој може да се суди само за дела сторени на или по 1 јули 2002 година, датум кога неговиот основачки договор, Римскиот статут за Меѓународниот кривичен суд, стапи во сила. Судот има статус на меѓународно – правно лице, во согласност со членот 4 од Римскиот статут, и своите функции и овластувања може да ги спроведува на територијата на која било друга држава-членки, а врз основа на посебен договор и на територијата на која било друга држава. Државата потписничка може по пат на писмена нотификација поднесена до Генералниот секретар на Обединетите нации и да се повлече од статусот на потписничка на Статутот. Повлекувањето стапува во сила, година дена по приемот на нотификацијата, освен ако во нотификацијата не е назначен подоцнежен датум. Сепак, чинот на повлекувањето не ја ослободува државата од обврските кои настанале врз основа на Статутот, во период додека била членка кон Статутот, вклучувајќи ги и нејзините можни финансиски обврски. Повлекувањето не смее да влијае на нејзината соработка со Судот во врска со кривичните истраги и постапки, кон кои државата која се повлекува има обврска за соработка и кои започнале пред денот на стапување во сила на повлекувањето. Тоа не смее на кој било начин да влијае на расправата за која било работа, за која Судот заседавал пред датумот кога повлекувањето стапило во сила⁴⁰⁴.

Меѓународниот кривичен суд истражува и, каде што е оправдано, суди лица обвинети за најтешки злосторства што ја загрижуваат меѓународната заедница. Во овој контекст, може легитимно да прашаме, екоцидот како кривично дело кое има или може да има последици на целата планета, нели го оправдува своето инкорпорирање во Римскиот статут?

Кривични дела во надлежност на МКС

Засега, во надлежност на Меѓународниот кривичен суд спаѓаат четири категории на меѓународни злосторства:

1. геноцид;
2. злосторства против човечноста;
3. воени злосторства;

⁴⁰³ Birkett, D.,J., Twenty Years of the Rome Statute of the International Criminal Court: Appraising the State of National Implementing Legislation in Asia, *Chinese Journal of International Law*, Volume 18, Issue 2, June 2019, Pages 353–392, <https://doi.org/10.1093/chinesejil/jmz014>

⁴⁰⁴ Член 127 од Законот за ратификација на Римскиот статут на Меѓународниот кривичен суд, Службен весник бр. 12/2002.

4. злосторство на агресија.⁴⁰⁵

Во членот 5, став 2 од Статутот стоеше дека одредбата за злосторство на агресија има одложено правно дејство, така што ќе стапи во правна сила тогаш кога ќе биде обезбедена општо прифатена дефиниција за агресија.

Дефиницијата за делото геноцид, за кое има надлежност да постапува Судот е преземена од Конвенцијата за казнување на злосторството геноцид од 1948 година. Така, Судот може да постапува во случаи на целосно или делумно умислено уништување на национална, етничка, расна или верска група со вршење на: убиства на членовите на групата, нанесување тешки телесни или ментални страдања на припадници од групата, ставање на групата во животни услови однапред пресметани да доведат до нејзино целосно или делумно уништување, наметнување мерки насочени кон спречување наталитет во групата, како и присилно преместување на деца од една во друга група. Со тоа се покрийени физичкиот и биолошкиот геноцид.⁴⁰⁶

Под злосторства против човештвото, согласно Статутот⁴⁰⁷ се подразбира преземање на акти кои се насочени кон поширок или систематски напад против кое било цивилно население, со знаење за нападот. Актите кои подразбираат активирање на ова злосторство со ваква цел, се таксативно наброени и во нив спаѓаат: убиство, истребување, доведување во ропска положба, депортација или принудно преселување на население, затворање или друго тешко ограничување на физичката слобода спротивно на принципите на меѓународното право, мачење/тортура, сексуално насилство (силување, присилување на проституција), прогонување на група или заедница врз основи кои се недозволен по меѓународното право (политичка, расна, национална и други основи), присилно исчезнување на лица, апартхејд и други нехумани акти со сличен карактер со кои се предизвикува големо страдање или сериозна повреда на менталното или физичкото здравје.

Судот е надлежен и за воените злосторства, особено кога се извршени како дел од план или политика или како дел на масовно извршување на кривични дела од таков вид. Во духот на Статутот, под воено злосторство се подразбира: тешките повреди на Женевските конвенции од 1949 година и на нивните дополнителни протоколи од 1977 година. Тие се однесуваат како на меѓународен така и на внатрешен судир, а тука спаѓаат акти против заштитени лица и објекти, како што се: убиства, тортура, биолошки експерименти, земање заложници и други нечовечки постапки против лица кои директно не учествувале или престанале да учествуваат во непријателствата (ранети, болни, заробени, уапсени), како и уништување или присвојување имот што не е оправдано со воена потреба. Покрај тоа под воени злосторства спаѓаат и тешките повреди на „законите и обичаите“ што се применуваат во меѓународни вооружени судири, меѓу кои се: употреба на забранети оружја, намерни напади на цивили, цивилни објекти и врз хуманитарни и мировни мисии, бомбардирање и напади на населени места или на објекти што не се бранети или не се воени цели. За воени злосторства се сметаат и тешките повреди на „законите и обичаите“ што важат во внатрешен вооружен судир, кои не се од меѓународен карактер, како што се: намерни напади на цивили или на лица и објекти (транспортни средства, медицински единици) кои се обележани со заштитни знаци предвидени со Женевските конвенции, регрутирање на деца помлади од 15 години итн. Согласно Законот за изменување и дополнување на Законот за ратификација на Римскиот статут, дополнета е дефиницијата на судот и опсегот на надлежноста за воените злосторства во овој домен, каде се вметнати и употребата на отров, отровно оружје, гасови за задушвање или слични гасови и куршуми што лесно се шират и разбиваат во човечкото тело, како дел од начините на активирање на одредбата за воено злосторство при внатрешен вооружен конфликт.⁴⁰⁸

⁴⁰⁵ Види на сајтот на МКС <https://www.icc-cpi.int/about>, последен пристап на 01.09.2020.

⁴⁰⁶ Камбовски, В., Меѓународно казнено право, Скопје 1998, стр. 399.

⁴⁰⁷ Член 7 од Римскиот статут.

⁴⁰⁸ Член 2 Законот за ратификација на измените и дополнувањата на член 8 од Римскиот статут на МКС и на измените и дополнувањата на Римскиот статут на МКС во врска со злосторството на агресија, Службен весник 25/2016.

Со истата измена и дополнување на Статутот е направена и донесена и сеопфатна дефиниција за злосторството на агресија за кое Судот има надлежност. Во новодадениот член, членот 8 а, предвидено е дека ова злосторство означува: планирање, подготовка, отпочнување или извршување на дејствие на агресија кое по своите карактеристики, тежина и размер претставува особена повреда на Повелбата на ООН од страна на лице кое има реална моќ да надгледува или управува со политичкото или военото дејствување во државата. Така ова подразбира употреба на вооружените сили на една држава против суверенитетот, територијалниот интегритет или политичката независност на друга држава или на кој било друг начин спротивен на Повелбата. Таксативно наведените дејствија со кои се активира делото на агресија се: инвазија или напад на вооружените сили на една држава на територија на друга држава или воена окупација, макар и привремена, која е последица на таквата инвазија или напад, или припојување на целата или на дел од територијата на друга држава со примена на сила, потоа бомбардирање од страна на вооружените сили на една држава на територијата на друга или користење на било какво оружје на една држава на територијата на друга, блокирање на пристаништа или на крајбрежјето на една држава со помош на вооружените сили на друга држава, напад на вооружените сили на една држава на копнените, морските или воздушните сили на друга држава и др.

Меѓународниот кривичен суд е надлежен за судење на наведените злосторства само во однос на државите кои го имаат ратификувано Статутот. Освен тоа Судот може да ја врши својата надлежност ако ја прифаќаат неговата надлежност една или повеќе од следниве држави: државата на чија територија е извршено делото, или ако делото е извршено на брод или воздухоплов - државата на регистрација, или државата чиј државјанин е обвинетиот.⁴⁰⁹

Судот не работи наместо националните судови и не ги заменува нив, туку ги дополнува, така што пред него не може да се поведе постапка ако националните правосудни системи коректно и ефикасно функционираат. Според тоа, надлежноста на Судот има дополнителна (супсидијарна, комплементарна) функција во однос на националните судови. Значи Судот ќе интервенира само ако државата не сака или не може да поведе и спроведе ефикасна и правилна кривична постапка против извршителите на меѓународните злосторства од надлежноста на Судот.⁴¹⁰

Можната надлежност на МКС за екоцид

Како што кажавме, концептот на екоцид, дефиниран како голема штета, уништување или губење на екосистемите и штетата предизвикана врз животната средина, привлече значително внимание во последниве години.

За да може МКС да биде надлежен за екоцид, прво, ќе треба да се предложи амандман од страна на држава членка на МКС во согласност со член 121 од Римскиот статут.⁴¹¹ Секој таков предлог ќе треба да биде одобрен за преговори со мнозинство од оние кои гласаат. Предложениот амандман потоа ќе помине низ потенцијално неколку рунди на преговори пред да биде вратен на државите страни на понатамошно гласање. Амандманот ќе бара најмалку две третини од државите да гласаат „за“, што ќе покаже дека е потребно политичко прифаќање за усвојување на амандманот. Доколку амандманот биде одобрен, државите сепак би можеле да изберат да не го ратификуваат, поставувајќи ограничувања на надлежноста на МКС да врши јурисдикција над нивните територии и државјани. Државите кои не се страни на Римскиот статут ќе бидат на сличен начин изземени од нови злосторства, што дополнително ќе го ограничи опсегот на екоцидот.⁴¹²

Во пресрет на лансирањето на нивната нова дефиниција од страна на независниот експертски панел, неколку академици за меѓународно кривично право понудија критики за неговата

⁴⁰⁹ Камбовски, В., Меѓународно казнено право, Скопје 1998, стр. 401.

⁴¹⁰ Василески, В., Меѓународно хуманитарно право, Скопје 2002, стр. 524.

⁴¹¹ Види чл.121 од Римскиот Статут достапен на <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.

⁴¹² За повеќе види на The Rome Statute's Flawed Amendment Regime — Starvation in NIAC Edition, <http://opiniojuris.org/2019/12/07/the-rome-statutes-flawed-amendment-regime-starvation-in-niac-edition/>.

формулација и опсег.⁴¹³ Една значајна критика беше дека барањето сторителот да знае дека неговиот напад ќе предизвика штета на животната средина (да има умисла), најверојатно ќе претставува значителен предизвик за секој обвинител кој сака да ја докаже одговорноста. Поврзана загриженост беше што криминализацијата на „ненамерните/небрежните дела“ од страна на Панелот вовеле субјективна анализа на „трошок-бенефит“, во која обвинителите ќе треба да докажат дека екоцидниот чин е јасно претеран во однос на предвидените општествени и економски придобивки. Друга поширока загриженост беше дека недостатокот на јурисдикција на МКС над правните лица (т.е. корпорации) веројатно ќе го ограничи влијанието на новото кривично дело.⁴¹⁴ Последново е од причини што МКС е суд заснован на индивидуална кривична одговорност, што значи дека ќе се соочат обвиненија поединци во врвот на индустриите, финансиските институции и владата, наместо организации или држави. Поддржувачите на новото злосторство честопати се повикуваат на застрашувачкиот ефект што ќе го има воведувањето ново кривично дело за сопствениците на бизниси и финансиери кои не сакаат да бидат класифицирани во иста категорија како воените злосторници.

Обвиненијата во МКС, исто така, ќе отворат можности за репарации да бидат доделени на жртвите на екоцид. Мандатот за репарација на МКС е недоволно истражен аспект на кампањата за екоцид. Оттука, по успешното гонење, жртвите теоретски би можеле да имаат пристап до компензација за загубата на природните ресурси, шумување и други проекти за обновување на животната средина и симболични мерки со кои се препознава изгубеното. Иако МКС ќе биде ограничен во границите на неговата јурисдикција, исто така вреди да се забележи можноста за одговорност што се протега надвор од МКС. Според нормата на универзална јурисдикција, државите членки на МКС кои го ратификуваат кривичното дело екоцид може да изберат да гонат во нивните сопствени правни системи. Ова потенцијално ја проширува одговорноста, бидејќи универзалната јурисдикција дозволува гонење на поединци без разлика од каде се или каде го извршиле кривичното дело. Конечно, криминализацијата на екоцидот може да игра важна улога, сигнализирајќи дека меѓународната заедница смета дека уништувањето на животната средина е едно од „најтешките злосторства“.

Конечно и сето ова ќе ја подигне свеста за потребата да се спречат и значајно да се адресираат штетите што се прават врз природниот свет.

Заклучок:

Со оглед на тоа што прашањата за животната средина продолжуваат да ескалираат, расте повикот за воспоставување на екоцидот како ново кривично дело во рамките на мандатот на МКС. Аргументи во корист на екоцидот како ново злосторство:

- Заштита на животната средина;
- Препознавањето на екоцидот како кривично дело испраќа моќна порака дека уништувањето на екосистемите и животната средина повеќе нема да се толерира;
- Ја зајакнува итноста за заштита на нашата планета за идните генерации и бара одговорност од поединци и ентитети за нивните постапки кои предизвикуваат сериозна штета на животната средина;
- Ќе придонесе за превенција од извршување на ова кривично дело но и репресивност при можно сторување;
- Вклучувањето на екоцидот како кривично дело во рамките на мандатот на МКС би послужило како пречка против уништување на животната средина. Со воспоставување на правни

⁴¹³ Види [Kevin Jon Heller](https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/), *Skeptical Thoughts on the Proposed Crime of “Ecocide” (That Isn’t)*, достапно на <https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/>.

⁴¹⁴ *Rachel Killean*, *The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide*, 2023, <https://theglobalobservatory.org/2022/03/the-benefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/>

последници за екоцидот, тој промовира одговорност за кривично одговорните, односно за сите оние кои се вклучуваат во активности кои предизвикуваат голема штета на екосистемите.

Конечно со овој исчекор напред би се пополнила и правна празнина: Иако постојат постојни меѓународни закони и договори кои се однесуваат на специфичните аспекти на еколошката штета, во моментот не постои експлицитно меѓународно кривично дело кое директно го опфаќа екоцидот. Признавањето на екоцидот како кривично дело ќе ја пополни оваа правна празнина и ќе обезбеди јасна рамка за гонење на оние кои се одговорни за широко распространето уништување на животната средина.

Вградувањето на екоцидот во мандатот на МКС ќе го зајакне меѓународното право и ќе ја продолжи еволуцијата на полето на еколошката правда. Тоа ќе ја нагласи меѓусебната поврзаност помеѓу заштитата на животната средина, човековите права и одржливиот развој, нагласувајќи ја потребата од сеопфатен пристап за справување со глобалните еколошки предизвици. Воспоставувањето јасна и меѓународно прифатена дефиниција за екоцид е од клучно значење за да се обезбеди конзистентност во правните постапки. Дефинирањето на прагот за она што претставува екоцид и неговото разликување од легитимните активности кои може да имаат несакани еколошки последици би барало внимателно размислување. Надлежноста и механизмите за извршување на МКС ќе треба да се прошират за да го опфатат екоцидот. Ова ќе бара поддршка и соработка од земјите членки и развој на ефективни истражни и обвинителски капацитети посветени на еколошките злосторства. Имплементацијата на екоцидот како кривично дело треба да го земе предвид потенцијалното влијание врз земјите во развој. Мора да се обезбеди соодветна поддршка, градење капацитети и ресурси за да им се овозможи на овие нации целосно да учествуваат и да имаат правична корист од меѓународната правна рамка која се однесува на екоцидот. Признавањето на екоцидот како кривично дело може да се соочи со противење од одредени индустрии, влади или сопствени интереси кои имаат корист од еколошки штетни практики. Надминувањето на политичките пречки и обезбедувањето широка поддршка за вклучување на екоцидот како кривично дело би било од клучно значење за негово ефикасно спроведување.

Од анализата која ја направивме во овој труд, можеме да заклучиме и дека предложените измени на македонскиот Кривичен законик се во линија на сето горенаведено и дека е крајно време и нашиот правен систем да застане во иста линија со модерните законодавства за да го превенира ова сериозно злосторство.

Вклучувањето на екоцидот како ново кривично дело во мандатот на Меѓународниот кривичен суд претставува и можности и предизвици. Признавањето на екоцидот како кривично дело ќе ги зајакне меѓународните напори за заштита на животната средина, ќе промовира одговорност и ќе испрати силна порака во врска со важноста од заштита на екосистемите. Сепак, мора внимателно да се разгледа јасноста на дефиницијата, јурисдикцијата, спроведувањето и решавањето на грижите на земјите во развој. Со адресирање на овие размислувања и поттикнување на меѓународната соработка, воспоставувањето на екоцидот како кривично дело би можело значително да придонесе за глобалното барање за правда и одржливост на животната средина.

Користена литература:

1. Birkett, D.,J., Twenty Years of the Rome Statute of the International Criminal Court: Appraising the State of National Implementing Legislation in Asia, *Chinese Journal of International Law*, Volume 18, Issue 2, June 2019, Pages 353–392, <https://doi.org/10.1093/chinesejil/jmz014>
2. Camila Misko Moribe et. All. (2023): Ecocide: a new challenge for the international criminal law and for humanity, *Journal of International Criminal Law*, Vol 3, стр.29. Официјален веб сајт <https://www.stopeccocide.earth/>.
3. ЕМПАСТ - European Multidisciplinary Platform Against Criminal Threats, достапна на <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-trends/eu-policy-cycle-empact> (последен пристап на 20.05.2023). Михајлов, М., Мисоски, Б., Михајлова – Стратилати, Е. (2021): Компаративна анализа на стратегии за еколошки криминал, ЦПИА.

4. <https://www.hrw.org/legacy/backgrounder/africa/icc0904/2.htm> (последен пристап на 20.09.2020).
5. John H.E. Fried, War by Ecocide (1972).
6. [Kevin Jon Heller](https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/), Skeptical Thoughts on the Proposed Crime of “Ecocide” (That Isn’t), достапно на <https://opiniojuris.org/2021/06/23/skeptical-thoughts-on-the-proposed-crime-of-ecocide-that-isnt/>.
7. Kirsch Ph., Holmes, J.,T., The Rome Conference on an International Criminal Court: The Negotiating Process, The American Journal of International Law, Vol. 93, No. 1, American Society of International Law, pg.2-12,1999.
8. New York Times, Ecocide in Indochina, 26 February 1970.
9. Palarczyk, D. Ecocide Before the International Criminal Court: Simplicity is Better Than an Elaborate Embellishment. *Crim Law Forum* 34, 147–207 (2023). <https://doi.org/10.1007/s10609-023-09453-z>,
10. *Rachel Killean*, The Benefits, Challenges, and Limitations of Criminalizing Ecocide, 2023, <https://theglobalobservatory.org/2022/03/the-benefits-challenges-and-limitations-of-criminalizing-ecocide/>
11. The Rome Statute’s Flawed Amendment Regime — Starvation in NIAC Edition, <http://opiniojuris.org/2019/12/07/the-rome-statutes-flawed-amendment-regime-starvation-in-niac-edition/>.
12. Василески, В., Меѓународно хуманитарно право, Скопје 2002, стр. 524.
13. ЕВРОПОЛ – Еколошки криминал – достапно на <https://www.europol.europa.eu/crime-areas-and-statistics/crime-areas/environmental-crime> (последен пристап на 20.05.2023).
14. Закон за батерии и акумулатори и отпадни батерии и акумулатори (“Сл. Весник на РМ“ бр. 140/10, 47/11, 148/11, 39/12, 163/13);-
15. Закон за водите (“Сл. Весник на РМ“ бр. 87/08, 6/09, 161/09, 83/10, 51/11, 44/12, 23/13, 163/12);
16. Закон за животна средина (“Сл. Весник на РМ“ бр. 53/05, 81/05, 24/07, 159/08, 83/09, 48/10, 124/10, 51/11, 123/12, 93/13, 44/15, 129/15, 192/15, 39/16 и 99/18);
17. Закон за заштита на природата (“Сл. Весник на РМ“ бр. 67/04, 14/06, 84/07, 35/10, 47/11, 148/11, 59/12, 13/13, 163/13);
18. Закон за заштита од бучава во животна средина (“Сл. Весник на РМ“ бр. 79/07, 163/13);
19. Закон за квалитет на амбиентниот воздух (“Сл. Весник на РМ“ бр. 67/04, 92/07, 35/10, 47/11, 163/13, 100/12);
20. Закон за управување со електрична и електронска опрема (“Сл. Весник на РМ“ бр. 6/12, 163/13);
21. Закон за управување со отпад (“Сл. Весник на РМ“ бр. 68/04, 71/04, 107/07, 102/08, 134/08, 09/11, 123/12, 147/13, 163/13);
22. Закон за управување со пакување и отпад од пакување (“Сл. Весник на РМ“ бр. 161/09, 17/11, 47/11, 136/11, 6/12, 163/13);
23. Закон за хемикалии (Сл. Весник на Р.М бр.113/07);
24. Законот за ратификација на Римскиот статут на Меѓународниот кривичен суд, Службен весник бр. 12/2002.
25. Камбовски, В., Меѓународно казнено право, Скопје 1998, стр. 399.
26. Камбовски, Владо (2006): Казнено право (општ дел), Матица, стр.277.
27. Кривичен законик („Сл. весник на РМ“ бр. 37/1996, 80/1999, 4/2002, 43/2003, 19/2004, 81/2005, 60/2006, 73/2006, 7/2008, 139/2008, 114/2009, 51/2011, 135/2011, 185/2011, 142/2012, 166/2012, 55/2013, 82/2013, 14/2014, 27/2014, 28/2014, 41/2014, 115/2014, 132/2014, 160/2014, 199/2014, 196/2015, 226/2015, 97/2017 и 248/2018). Одлуки на Уставниот суд на Република Македонија: У. бр. 220/2000 од 30 мај 2001 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 48/2001; У. бр. 210/2001 од 6 февруари 2002 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр.

- 16/2002; У. бр. 206/2003 од 9 јуни 2004 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 40/2004; У. бр. 228/2005 од 5 април 2006 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 50/2006 и У. бр. 169/2016 од 16 ноември 2017 година, објавена во „Сл. весник на РМ“ бр. 170/2017.
28. Последни предлог измени на КЗ од МП од јули 2021г. и измени од изолационите сесии во Велес на 30/09-2/10/2021 и во Скопје на 7/12/2021 и на 28/04/2022.
29. Сајтот на МКС <https://www.icc-cpi.int/about> .
30. Уставот на РСМ, достапно на <https://www.sobranie.mk/content/Odluki%20USTAV/UstavSRSM.pdf> .